

Analyzing the Islamic Components of a Monetary Pluralism Model Based on Allameh Tabatabaei's Theory of Creditive Notions (Ī'ṭibāriyyāt)

Mohammad Saeed Panahi Boroujerdi¹ , Ahmad Ali Rezaei²

1. Assistant Professor, Faculty of Economics, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

ms_panahi@atu.ac.ir

2. Ph.D. Student in Islamic Economics, Faculty of Islamic Humanities, Al-Mustafa International University, Qom, Iran (Corresponding author).

rezai.ahmadali66@gmail.com

Received: 2025/07/17; Accepted 2025/09/11

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Money, as one of the most important elements in any economic system, plays a crucial role in shaping social, economic, and even cultural relations. In the contemporary world, the functions of money have become highly diversified, ranging from official and state-backed currencies to digital and decentralized instruments such as cryptocurrencies. These developments have not only created opportunities for innovation in financial systems but also introduced challenges such as instability, speculation, unequal wealth accumulation, and threats to social justice. In Islamic economics, the importance of this issue is heightened, as money is not merely a technical or economic instrument but an institution that must be designed and managed in accordance with religious principles, ethical values, and public welfare. Allameh Tabatabaei's Theory of Creditive Notions (Ī'ṭibāriyyāt) provides a philosophical and epistemological framework that offers new perspectives for analyzing money and the possibility of monetary pluralism. According to this theory, money is formed as a contractual and creditive institution within the domain of practical reason ('aql-e 'amali) and possesses a dynamic, goal-oriented, and socially adaptable nature. The main objective of this study is to extract and analyze the Islamic components of a monetary pluralism model based on Allameh Tabatabaei's creditive theory and to examine its capacity for implementing the principles of resistance economy in Iran. The resistance economy emphasizes justice-orientation, self-reliance, people-centeredness, outward-looking policies, and flexibility, requiring theoretical and practical frameworks to enhance economic resilience and financial independence. This paper focuses on linking the philosophy of creditive notions with concrete monetary issues, aiming to propose an indigenous and Islamic model to address contemporary financial system challenges.

Methodology: This research adopts a qualitative and analytical approach based on library studies and content analysis of philosophical, economic, and jurisprudential texts. Initially, sources related to Allameh Tabatabaei's Theory of Credi-

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

tive Notions and other Islamic scholars were examined to extract a conceptual framework regarding the nature of money in Islamic thought. Subsequently, contemporary economic literature, including studies on monetary pluralism, complementary and local currencies, and resistance economy issues, was reviewed to allow comparison and integration of perspectives. Selected sources included authoritative philosophical and jurisprudential works in Islamic thought, peer-reviewed domestic and international research articles, and empirical reports from countries such as Switzerland, Japan, and the United Kingdom regarding local currency applications. Data were analyzed using interpretive analysis, aligning foundational concepts of creditive theory—such as enactment (wa'az'), credibility (ītibār), right-based orientation (haqmadārī), and practical reason ('aql-e 'amalī)—with concrete monetary system issues. Through conceptual inference, the necessary components for designing an Islamic monetary pluralism model were extracted. These components were then classified into four dimensions: epistemological, functional, institutional, and governance, ensuring theoretical coherence. Comparative analysis was employed to validate findings, juxtaposing experiences of local and complementary currencies in developed countries with the proposed Islamic model. Finally, results were redesigned into a coherent framework linking philosophical foundations with macro-level resistance economy policies. The methodology thus combines theoretical analysis, philosophical interpretation, and applied comparison, enabling the development of an indigenous, practical model.

Results: Findings indicate that in an Islamic system, money is not merely an intrinsic commodity or physical object; rather, it constitutes a social and goal-oriented creditive institution created by practical reason to organize social and economic relations in accordance with religious and ethical values. Legitimacy of money is contingent upon its service to public welfare, social justice, and human dignity. Key components identified for an Islamic monetary pluralism model include: creditive dynamism, right-based orientation (haqmadari), social positing (wa'az'-e ījtīmā'ī), legitimization mechanisms, justice-orientation, and multifunctionality of money. Creditive dynamism implies that money and other social creditive instruments must be adaptable to changing societal conditions, yet this principle alone does not confer legitimacy and must align with religious and ethical norms. Right-based orientation emphasizes that no monetary instrument should result in the deprivation of rights or domination and oppression. Social positing indicates that public acceptance is a necessary condition for monetary credibility, although it is insufficient for religious legitimacy. Comparative analysis shows that local and complementary currencies in developed countries, such as Switzerland (WIR), Japan, and the UK (Bristol Pound), while enhancing local economies, social cooperation, and reducing dependence on financial capitalism, have impacts proportional to their share in national economies. Hence, evaluating the economic consequences of Islamic monetary pluralism requires careful examination of these currencies' share in liquidity and potential influence on inflation.

Discussion and Conclusion: The analysis demonstrates that Allameh Tabatabaei's Theory of Creditive Notions offers a robust framework for explaining the nature and functions of money within an Islamic context and can serve as a theoretical basis for designing a monetary pluralism model. This model, by emphasizing the contractual and creditive nature of money, enables acceptance of monetary diversity while providing clear criteria based on justice, right-based orientation, and public welfare to assess the desirability of monetary pluralism. Within the resistance economy framework, the model can promote people-centered economic policies, strengthen micro-monetary institutions, enhance financial resilience, and reduce dependency on international monetary systems. Nevertheless, this framework provides the necessary theoretical and philosophical foundation only; empirical and quantitative studies at the macroeconomic level are essential for final evaluation. Lessons from local currencies in other countries indicate that their effects on liquidity and inflation depend on their scale and integration within the broader economy. Therefore, designing thematic or local currencies in Iran requires

careful assessment of their impact on variables such as inflation, liquidity, and social justice. Future research should focus on empirical validation of the proposed model and development of operational frameworks within policy-making contexts, thereby leveraging the theoretical capacities of creditive philosophy to address practical issues in Islamic economics and provide a sustainable, just, and indigenous model for contemporary monetary systems.

Keywords: Monetary Pluralism, Theory of Creditive Notions (I'tibāriyyāt), Allameh Tabatabaei, Islamic Philosophy, Islamic Economics.

JEL Classification Codes: B31, P51, E50, O12.

Acknowledgment: The authors express their gratitude to the editorial board and reviewers of the Journal of Islamic Economic Studies for their insightful comments and guidance, which contributed significantly to enhancing the quality of this paper.

Conflict of Interest: The authors declare that there are no financial, academic, or organizational conflicts of interest associated with the preparation and publication of this article.

Cite this article: Panahi Boroujerdi, M. S., & Rezaei, A. A. (2025). Analyzing the Islamic Components of a Monetary Pluralism Model Based on Allameh Tabatabaei's Theory of Creditive Notions. *Journal of Islamic Economics and Psychology*, 22(47): 117-137.

تحلیل مؤلفه‌های اسلامی الگوی تکثر پولی مبتنی بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی رحمته الله علیه

محمدسعید پناهی بروجردی^۱ ، احمدعلی رضایی^۲

۱. استادیار دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

ms_panahi@atu.ac.ir

۲. دانشجوی مقطع دکتری اقتصاد اسلامی، مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی اسلامی، دانشگاه بین‌المللی المصطفی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

rezai.ahmadali66@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: پول به عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر در هر نظام اقتصادی، نقشی اساسی در شکل‌دهی به روابط اجتماعی، اقتصادی و حتی فرهنگی ایفا می‌کند. در جهان معاصر، کارکردهای پول به شدت متنوع شده و از پول‌های رسمی و دولتی تا ابزارهای دیجیتال و غیرمتمرکز مانند رمزارزها را شامل می‌شود. این تحولات نه تنها فرصت‌هایی برای نوآوری در نظام مالی ایجاد کرده‌اند، بلکه چالش‌های عمیقی همچون بی‌ثباتی، سوداگری، انباشت نابرابر ثروت و تهدید عدالت اجتماعی را نیز به همراه داشته‌اند. در اقتصاد اسلامی، اهمیت این موضوع دوچندان است؛ زیرا پول صرفاً یک ابزار فنی و اقتصادی نیست؛ بلکه نهادی است که باید در انطباق با اصول دینی، ارزش‌های اخلاقی و مصالح عمومی طراحی و اداره شود. نظریه اعتباریات علامه طباطبائی رحمته الله علیه یکی از چهارچوب‌های فلسفی و معرفت‌شناختی است که می‌تواند افق تازه‌ای برای تحلیل پدیده پول و امکان تکثر پولی فراهم آورد. براساس این نظریه، پول به مثابه نهادی اعتباری و قراردادی در حوزه عقل عملی انسان شکل می‌گیرد و ماهیتی متغیر، غایت‌محور و قابل تطبیق با نیازهای اجتماعی دارد. هدف اصلی این پژوهش، استخراج و تحلیل مؤلفه‌های اسلامی الگوی تکثر پولی مبتنی بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی و بررسی ظرفیت‌های آن برای تحقق سیاست‌های اقتصاد مقاومتی است. اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی ایران، بر اصولی چون عدالت‌محوری، درون‌زایی، مردم‌محوری، برون‌گرایی و انعطاف‌پذیری تأکید دارد و نیازمند چهارچوب‌هایی نظری و عملی است که بتوانند تاب‌آوری اقتصادی و استقلال مالی کشور را ارتقا دهند. این مقاله با تمرکز بر پیوند میان فلسفه اعتباری و مسائل عینی اقتصاد پولی، در پی ارائه مدلی بومی و اسلامی برای مواجهه با چالش‌های امروزی نظام مالی است.

نوع مقاله: پژوهشی

روش: روش این تحقیق کیفی و تحلیلی است و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای متون فلسفی، اقتصادی و فقهی می‌باشد. در مرحله نخست، منابع مرتبط با نظریه اعتباریات علامه طباطبایی و دیگر اندیشمندان اسلامی بررسی شد تا چهارچوب مفهومی اولیه درباره ماهیت پول در اندیشه اسلامی استخراج شود. سپس متون اقتصادی معاصر، شامل مطالعات مربوط به تکرر پولی، پول‌های محلی و مکمل، و نیز مباحث اقتصاد مقاومتی مرور شد تا امکان مقایسه و تلفیق میان دیدگاه‌ها فراهم آید. منابع انتخاب‌شده شامل کتب فلسفی و فقهی معتبر در حوزه اندیشه اسلامی، مقالات علمی-پژوهشی داخلی و خارجی، و گزارش‌های تجربی از کشورهایی مانند سوئیس، ژاپن و بریتانیا در زمینه کاربرد پول‌های محلی بود. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل تفسیری بررسی شدند؛ بدین معنا که مفاهیم بنیادین نظریه اعتباریات (مانند وضع، اعتبار، حق‌مداری و عقل عملی) با مسائل عینی نظام پولی تطبیق داده شد و از طریق استنتاج مفهومی، مؤلفه‌های لازم برای طراحی الگوی اسلامی تکرر پولی استخراج شد. در مرحله بعد، این مؤلفه‌ها در چهار محور معرفت‌شناختی، کارکردی، نهادی و حکمرانی دسته‌بندی شدند تا انسجام نظری الگو تضمین شود. برای اطمینان از اتقان تحلیل، از روش مقایسه تطبیقی نیز بهره گرفته شد و تجربه پول‌های محلی و مکمل در کشورهای توسعه‌یافته با الگوی پیشنهادی اسلامی مقایسه شد. در نهایت، یافته‌ها در قالب چهارچوبی منسجم بازطراحی شدند و تلاش شد افزون‌بر اتکا به مبانی فلسفی، پیوند آنها با سیاست‌های کلان اقتصاد مقاومتی نیز تبیین شود. بدین ترتیب، روش این تحقیق ترکیبی از تحلیل نظری، تفسیر فلسفی و مقایسه کاربردی است که امکان ارائه الگویی بومی و کاربردی را فراهم می‌کند.

نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در نظام اسلامی، پول صرفاً یک کالای ذاتی یا شیء مادی نیست؛ بلکه اعتباری اجتماعی و غایت‌محور است که از سوی عقل عملی برای سامان‌دهی روابط اجتماعی و اقتصادی در چهارچوب ارزش‌های دینی و اخلاقی جعل می‌شود. براساس این، مشروعیت پول وابسته به آن است که در خدمت مصالح عمومی، عدالت اجتماعی و کرامت انسانی قرار گیرد. مؤلفه‌های کلیدی استخراج‌شده برای الگوی تکرر پولی اسلامی عبارت‌اند از: پویایی اعتباری، حق‌مداری، وضع اجتماعی، سازوکار مشروع‌سازی، وابستگی به عدالت و چندمنظوره بودن پول. پویایی اعتباری به این معناست که پول و دیگر اعتبارات اجتماعی باید قابلیت انطباق با شرایط متغیر جامعه را داشته باشند؛ اما این اصل به‌خودی‌خود مشروعیت‌بخش نیست و باید با اصول دینی و اخلاقی هماهنگ شود. حق‌مداری بر ضرورت آن تأکید دارد که هیچ اعتبار پولی نباید موجب سلب حقوق یا سلطه و استضعاف شود. وضع اجتماعی نیز نشان می‌دهد که پذیرش عمومی شرط لازم اعتبار پول است؛ اما شرط کافی برای مشروعیت دینی محسوب نمی‌شود. افزون‌بر این، تحلیل تطبیقی نشان داد که تجربه پول‌های محلی و مکمل در کشورهای توسعه‌یافته مانند سوئیس (ارز WIR)، ژاپن و بریتانیا (پوند بریستول) گرچه کارکردهایی چون تقویت اقتصاد محلی، افزایش همکاری اجتماعی و کاهش وابستگی به سرمایه‌داری مالی داشته‌اند، اما میزان اثرگذاری واقعی آنها به سهمشان در اقتصاد ملی بستگی دارد. براساس این، برای ارزیابی پیامدهای اقتصادی تکرر پولی اسلامی، بررسی دقیق سهم این پول‌ها در نقدینگی و تأثیر احتمالی بر تورم ضروری است.

بحث و نتیجه‌گیری: تحلیل انجام‌شده نشان می‌دهد که نظریه اعتباریات علامه طباطبایی ظرفیت بالایی برای تبیین ماهیت و کارکرد پول در چهارچوب اسلامی دارد و می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای طراحی الگوی تکرر پولی باشد. این الگو از یک‌سو با تأکید بر اعتبار و قراردادی بودن پول، زمینه پذیرش چندگانگی پولی را فراهم می‌کند، و از سوی دیگر، با ملاک‌هایی مانند عدالت، حق‌مداری و مصالح اجتماعی، معیارهایی روشن برای قضاوت درباره مطلوبیت یا عدم مطلوبیت تکرر پولی ارائه

نوع مقاله: پژوهشی

می‌دهد. در چهارچوب اقتصاد مقاومتی، این الگو می‌تواند به مردم‌سازی اقتصاد، تقویت نهادهای پولی خرد، افزایش تاب‌آوری مالی و کاهش وابستگی به نظام پولی بین‌المللی یاری رساند. باوجوداین، باید توجه داشت که این الگو تنها زمینه نظری و فلسفی لازم را برای پذیرش تکثر پولی فراهم می‌آورد و برای رسیدن به قضاوت نهایی، نیازمند مطالعات تجربی و کمی در سطح اقتصاد کلان است. بررسی سهم پول‌های محلی در کشورهای دیگر نشان می‌دهد تأثیر آنها بر نقدینگی و تورم به میزان گستردگی و جایگاه آنها در اقتصاد بستگی دارد. ازاین‌رو، در طراحی پول‌های موضوعی یا محلی در ایران، لازم است آثار آنها بر متغیرهایی مانند تورم، نقدینگی و عدالت اجتماعی به‌دقت ارزیابی شود. پیشنهاد این پژوهش آن است که مطالعات آینده به‌سمت اعتبارسنجی تجربی الگوی پیشنهادی و توسعه مدل‌های عملیاتی در چهارچوب سیاست‌گذاری حرکت کنند. بدین‌ترتیب، می‌توان از ظرفیت‌های نظری فلسفه اعتباری برای حل مسائل عینی اقتصاد اسلامی بهره گرفت و الگویی پایدار، عادلانه و بومی برای نظام پولی معاصر ارائه کرد.

واژگان کلیدی: تکثر پولی، نظریه اعتباریات، علامه طباطبایی، فلسفه اسلامی، اقتصاد اسلامی.

طبقه‌بندی JEL: B31, P51, E50, O12.

تقدیر و تشکر: نگارندگان مقاله مراتب سپاس خود را از هیئت‌تحریریه و داوران محترم نشریه جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی که با دقت‌نظر و ارشادات علمی خویش زمینه ارتقای کیفیت این مقاله را فراهم کردند، ابراز می‌دارند. تعارض منافع: نگارندگان اعلام می‌کنند که در ارتباط با تدوین و انتشار این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافع علمی، مالی یا سازمانی وجود ندارد.

استناد: پناهی بروجردی، محمدسعید، و رضایی، احمدعلی (۱۴۰۴). تحلیل مؤلفه‌های اسلامی الگوی تکثر پولی مبتنی بر نظریه اعتباریات علامه طباطبایی (ره). مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۲(۴۷): ۱۱۷-۱۳۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

پول به عنوان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای اقتصادی، همواره نقشی کلیدی در شکل‌دهی به مناسبات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایفا کرده است. در اقتصاد اسلامی، پول تنها یک ابزار خنثی برای مبادله و ذخیره ارزش نیست؛ بلکه پدیده‌ای چندوجهی است که باید در چهارچوب عدالت، مصلحت عمومی و مشروعیت دینی تحلیل شود (صدر، ۱۴۰۸، ص ۴۳). باوجوداین، یکی از چالش‌های اصلی در اقتصادهای اسلامی معاصر، اتکای بیش از حد به الگوی تک‌پایه‌ای و انحصاری از پول است که با اصول پویایی، مردمی‌سازی و عدالت‌محوری که در آرمان‌های اقتصاد اسلامی و مقاومتی مطرح شده‌اند، فاصله دارد (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۵۹). ساختارهای متمرکز پولی، آسیب‌پذیری در برابر تحریم‌ها، ناکارآمدی در تنظیم نقدینگی و وابستگی به نهادهای فراملی از جمله مسائل مزمنی هستند که بسیاری از اقتصادهای اسلامی با آن مواجه‌اند (هالینر، ۲۰۱۷^۱، ص ۹۷). این وضعیت، ضرورت بازاندیشی در مفهوم پول و الگوهای موجود آن را بیش از پیش آشکار کرده است. در دهه‌های اخیر، نظریه تکثر پولی با تأکید بر امکان هم‌زیستی اشکال متنوعی از پول در یک ساختار هماهنگ اقتصادی، رویکردی جایگزین و تحول‌آفرین در برابر الگوی انحصاری خلق و مدیریت پول ارائه کرده است (مارتین، ۲۰۱۵^۲، ص ۲۲). این نظریه بر آن است که پول نه یک واحد یگانه و ایستا، بلکه یک اکوسیستم پویا و چندلایه است که می‌تواند به گونه‌ای متکثر، پاسخ‌گوی نیازهای متنوع جوامع و گروه‌های مختلف باشد (اینگهام، ۲۰۰۴^۳، ص ۱۱۲). در بستر اقتصاد اسلامی نیز، توجه به تکثر پولی می‌تواند پاسخی نظری و عملی به الزامات اقتصاد مقاومتی، تاب‌آوری مالی، کاهش وابستگی به ارزهای بیگانه و افزایش مشارکت مردم در سازوکارهای پولی باشد (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۴). باوجوداین، برای سازگار کردن این نظریه با دستگاه فکری اسلام، نیازمند چهارچوبی مفهومی هستیم که مبنای فلسفی این تنوع را با اصول شریعت، عقلانیت عملی و عدالت اجتماعی تلفیق کند.

نظریه اعتباریات در فلسفه اسلامی، به‌ویژه در دستگاه فکری علامه طباطبائی، ظرفیتی منحصر به فرد برای این بازاندیشی فراهم می‌کند. در این نظریه، مفاهیم اجتماعی مانند ملکیت، حکومت، قانون و پول، اعتباراتی هستند که از جانب عقل عملی و به منظور دستیابی به مصالح اجتماعی جعل می‌شوند (طباطبائی، ۱۳۸۹، ص ۳۲). از این منظر، پول امری سیال، هدف‌محور و قابل تغییر است که می‌تواند با توجه به نیازها و مقتضیات جامعه شکل‌های متنوع و حتی هم‌زمان به خود بگیرد. این نگاه، بستر مناسبی برای نظریه‌پردازی درباره تکثر پولی در اقتصاد اسلامی فراهم می‌آورد؛ زیرا به جای تمرکز بر ذات‌گرایی یا ساختارگرایی صرف، بر غایت‌محوری، کارکردگرایی ارزشی و پویایی نهادی تأکید دارد (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۴؛ طباطبائی، ۱۴۰۳، ص ۲۵۱). تحلیل پول به مثابه یک اعتبار تابع شرایط اخلاقی، حقوقی و اقتصادی جامعه، امکان آن را فراهم می‌آورد که از دل فلسفه اسلامی، الگویی بومی، مشروع و منعطف از تکثر پولی استخراج شود.

پژوهش حاضر با هدف طراحی و تحلیل مؤلفه‌های اسلامی الگوی تکثر پولی، مبتنی بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی، به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که: کدام مؤلفه‌ها از دل نظریه اعتباریات می‌تواند بنیاد یک الگوی متکثر و اسلامی از پول را شکل دهد و این الگو چه تمایزهایی با رویکردهای رایج دارد؟ در این مسیر، مقاله می‌کوشد با روشی تحلیلی و استنتاجی، از مفاهیم فلسفی بنیادین استفاده کند و با بازخوانی نقش اعتبار در ساخت اجتماعی پول، به طراحی نظری الگویی بپردازد که هم در چهارچوب اقتصاد اسلامی معتبر باشد و هم بتواند پاسخگوی نیازهای متنوع نظام پولی در شرایط پیچیده اقتصادی و مقاومتی امروز باشد. در ادامه، ابتدا به تبیین مبانی نظری پژوهش پرداخته می‌شود، و سپس مؤلفه‌های الگوی پیشنهادی استخراج و تحلیل می‌شود، و در پایان، نتایج و دلالت‌های نظری و کاربردی پژوهش ارائه می‌شود.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۲-۱. نظریه اعتباریات علامه طباطبائی رحمته الله علیه

نظریه اعتباریات در منظومه فکری علامه طباطبائی، یکی از مهم‌ترین بنیان‌های فلسفی برای تبیین مفاهیم اجتماعی و انسانی از منظر عقل عملی به شمار می‌آید. این نظریه، که در بطن مباحث نه‌ایة الحکمة، اصول فلسفه و روش رئالیسم و همچنین جلد چهارم تفسیر المیزان مطرح شده، بر آن است که بسیاری از مفاهیم متداول در زندگی اجتماعی، از جمله پول، ملکیت، قانون، حکومت و حتی نهادهای دینی، در شمار اعتباریات قرار می‌گیرند؛ یعنی مفاهیمی هستند که منشأ جعل آنها عقل عملی انسان است، نه کشف از واقع (طباطبائی، ۱۳۸۹، ص ۵۵؛ طباطبائی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۲۹۱).

علامه طباطبائی در «رساله الاعتباریات» با تفکیک دقیق میان حوزه ادراکات حقیقی و اعتبارات عقلی نشان می‌دهد که اعتبارات، برآمده از کنش‌های انسانی در مقام عقل عملی‌اند و برای انتظام‌بخشی به روابط اجتماعی و هدایت رفتار جمعی جعل می‌شوند؛ از این‌رو نه موهومات‌اند و نه صرف قراردادهای بی‌غایت، بلکه ابزارهای غایت‌مند سامان اجتماعی‌اند (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۲۱-۲۵). بر پایه همین تحلیل کنش‌شناختی، مفاهیمی مانند حق، تکلیف، مالکیت و پول، ذیل «اعتبارات وضعی» فهم می‌شوند که نسبت آنها با موضوع و غایت، تابع مصالح متغیر جامعه است و به همین دلیل از پویایی و قابلیت تکرر برخوردارند (همان، ص ۳۲-۳۴؛ نیز بنگرید: طباطبائی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۲۹۱؛ طباطبائی، ۱۳۸۹، ص ۶۲). بدین ترتیب، پول به منزله اعتباری اجتماعی، واجد امکان تنوع‌یابی شکلی و کارکردی است، بی‌آنکه از چهارچوب ارزشی و هنجاری منظومه اسلامی خارج شود؛ امری که مبنای نظری تصور «اکوسیستم پولی» و پذیرش تکرر پولی را فراهم می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۴۱-۴۳ و ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۴۴).

در این دستگاه نظری، اعتبارات در برابر امور حقیقی قرار دارند؛ با این تفاوت که نه اموری صرفاً خیالی و موهوم، بلکه ابزارهایی عقلانی‌اند برای جهت‌دهی به رفتار اجتماعی در مسیر تحقق غایات انسانی، به‌ویژه عدالت، نظم و سعادت جمعی (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۷۹). علامه طباطبائی اعتبار را «ایجاد چیزی در موطن وهم» تعریف می‌کند که هدف آن، تنظیم رفتار انسانی بر مبنای یک غایت عقلانی است (۱۳۸۹، ص ۶۲). به‌دیگرسخن، «اعتبار» در این معنا، همان جعل است؛ اما جعلی که برای تحقق روابط اجتماعی و اداره نظام معاش ازسوی عقل صورت می‌گیرد (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۳).

مفاهیمی مانند «وضع»، «تعیین»، «ملکیت» و «نظام ارزش‌ها» نیز در همین چهارچوب اعتباری فهمیده می‌شوند. «وضع»، در معنای جعل لفظی یا مفهومی، نوعی تعیین ذهنی برای فهم مشترک است؛ «تعیین» در اینجا به معنای انطباق اعتبار بر موضع خاصی در رفتار انسانی است؛ و «ملکیت»، اعتباری است که عقل اجتماعی برای تخصیص منافع و حدود تصرف افراد در اشیاء وضع می‌کند (طباطبائی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۴۴ و ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۳۰۰). همین نگاه، به‌ویژه در تفسیر آیات مرتبط با انفاق و زکات، مورد تأکید قرار گرفته است؛ جایی که علامه تصریح می‌کند نسبت ملکیت با فرد، یک نسبت اعتباری است که شارع برای تنظیم روابط انسانی آن را جعل کرده است (طباطبائی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۴۷).

در پرتو این مبانی، پول نیز نه تنها به‌عنوان کالایی ذاتی یا شینی حقیقی، بلکه به‌مثابه یک اعتبار اجتماعی شناخته می‌شود. از آنجاکه هدف از اعتبارسازی پول، تسهیل مبادله و انتقال ارزش در نظام اجتماعی است، این اعتبار می‌تواند صور و اشکال گوناگون به خود بگیرد (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۶۲). همین ماهیت اعتباری موجب می‌شود که پول از ثبات ذاتی برخوردار نباشد و در بستر تحولات فرهنگی، فقهی و اقتصادی، قابلیت تحول ساختاری داشته باشد (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۰).

ازسوی دیگر، چون اعتبار تابع مصالح متغیر اجتماعی است، عقل عملی انسان می‌تواند به تناسب شرایط زمان و مکان، ساختارهای متکثری از پول را جعل و تنظیم کند؛ به شرط آنکه این جعل در چهارچوب ارزش‌های دینی، اخلاقی و غایی مورد نظر شریعت انجام گیرد (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۸۸). این نگرش، بستر نظری مناسبی برای پذیرش و تحلیل الگوی تکرر پولی فراهم می‌آورد؛ الگویی که در آن، شکل‌های گوناگونی از پول (پول کالایی، رمزارز، پول‌های محلی، سکه‌های مشارکتی، پول‌های خرد اجتماعی و...) می‌توانند هم‌زمان و در تعامل با یکدیگر، نظامی مقاوم، مردمی و اخلاق‌محور از تبادل اقتصادی را شکل دهند، بدون آنکه با اصول بنیادین عدالت یا نظم عمومی در تعارض باشند (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۸).

به‌طور خلاصه، نظریه اعتباریات علامه طباطبایی، با تأکید بر اصالت عقل عملی در جعل مفاهیم اجتماعی و غایت‌محور بودن ساخت‌های اعتباری، چهارچوبی بومی، منسجم و دینی برای بازتعریف مفهوم پول فراهم می‌آورد. باوجوداین، صرف اعتباری بودن پول یا تکرر آن به‌خودی‌خود، تضمین‌کننده مشروعیت یا کارآمدی نیست. اعتبار پول تنها زمانی ظرفیت مثبت دارد که در خدمت غایات مطلوب نظام اسلامی باشد؛ مانند عدالت توزیعی، ارتقای تاب‌آوری اقتصادی و تقویت نقش مردم در نظام مالی. بنابراین، تکرر پولی نه تهدیدی برای وحدت نظام اقتصادی است و نه به‌صورت پیش‌فرض مطلوب یا نامطلوب؛ بلکه می‌تواند ظرفیت بالقوه‌ای برای تحقق اهداف عالیه اقتصاد اسلامی فراهم کند، به شرط آنکه جعل و پذیرش آن در چهارچوب ارزش‌ها و مصالح دینی و اجتماعی صورت گیرد (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۶۲؛ میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۶۲؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۸).

۲-۲. الگوی تکرر پولی

یکی از مباحث نوین و مهم در ادبیات پولی معاصر، «تکرر پولی» است؛ مفهومی که در واکنش به ساختار متمرکز و انحصاری پول رسمی در نظام‌های مالی شکل گرفته و تلاش دارد امکان وجود هم‌زمان اشکال مختلف پول را در یک اکوسیستم مالی بررسی نماید. ریشه‌های نظری این بحث را می‌توان در نقدهای متفکرانی مانند «فرانسیس دلاپالسیا» و «فردریش هایک» نسبت به انحصار دولتی پول پیگیری کرد؛ اما در دهه‌های اخیر، این دیدگاه با شکل‌گیری پول‌های محلی، رمزارزها و ارزهای مکمل، توسعه مفهومی و تجربی چشم‌گیری یافته است (بلانک،^۱ ۲۰۱۱، ص ۱۴۲؛ مارتین،^۲ ۲۰۱۵، ص ۲۳).

در ادبیات جدید، الگوی تکرر پولی به‌مثابه یک «اکوسیستم پولی پویا» معرفی می‌شود که در آن، نهادهای مختلف، اعم از دولت، جامعه مدنی، بنگاه‌های خصوصی و حتی گروه‌های محلی، در خلق و گردش اشکال گوناگون پول نقش دارند (نورث،^۳ ۲۰۲۰، ص ۴۰۲؛ راین کالینز و همکاران،^۴ ۲۰۱۲، ص ۶۲). در چنین ساختاری، پول نه تنها ابزار مبادله بلکه نهاد اجتماعی چندلایه‌ای است که در بستر فرهنگ، اقتصاد، اعتماد و فناوری شکل می‌گیرد (دُد،^۵ ۲۰۱۴، ص ۸۱؛ گریکو،^۶ ۲۰۰۹، ص ۹۵). از این منظر، پول‌های مختلف در یک جامعه می‌توانند کارکردهای متفاوتی ایفا کنند: برخی برای مبادلات خرد، برخی برای ذخیره ارزش و برخی برای ارتقای مشارکت‌های محلی یا اخلاقی طراحی می‌شوند (موراو،^۷ ۲۰۲۰، ص ۵۳؛ کوستاکیس و باونز،^۸ ۲۰۱۴، ص ۱۰۲).

1. Blanc
2. Martin
3. North
4. Ryan-Collins et al
5. Dodd
6. Greco
7. Murau
8. Kostakis & Bauwens

در این میان، تجربه کشورهایی مانند سوئیس (با ارز محلی^۱ WIR)، ژاپن (با پول‌های ناحیه‌ای)^۲ و حتی بریتانیا (با ارزهای شهری مانند بریستول پوند)^۳ نشان داده که تکرر پولی می‌تواند به تاب‌آوری اقتصادی، ارتقای عدالت منطقه‌ای، افزایش مشارکت اجتماعی و حتی کاهش بحران‌های نظام مالی منجر شود (بلانک، ۲۰۱۱، ص ۱۴۸؛ گریکو، ۲۰۰۹، ص ۱۲۶). همین الگو، با ورود فناوری‌های دیجیتال، به‌ویژه در قالب رمزارزها، بُعد دیگری یافته که با تمرکززدایی و شفاف‌سازی ساختار خلق پول، پرسش‌های فلسفی و نهادی جدیدی را درباره «ماهیت پول» مطرح کرده است (بی‌پرگ، ۲۰۱۴، ص ۶۸؛ گرایبر، ۲۰۱۱، ص ۳۲۴).

در الگوی تکرر پولی، پول صرفاً یک امر ذاتی یا کالایی نیست؛ بلکه یک ساختار اعتباری-نهادی است که توسط عقل عملی و پذیرش جمعی شکل می‌گیرد و قابلیت تولید و گردش توسط بازیگران متعدد را داراست (اینگهام، ۲۰۰۴، ص ۵۹؛ بلانک، ۲۰۱۱، ص ۱۴۲). این ویژگی ناشی از ماهیت اعتباری پول است؛ همان‌طور که نظریه اعتباریات علامه طباطبایی نشان می‌دهد، اعتبارات اجتماعی براساس غایات عقل عملی و مصالح جمعی جعل می‌شوند و پذیرش آنها توسط جامعه، مشروعیت و امکان فعالیت را فراهم می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۷۳، ص ۲۵-۳۴). بنابراین، پول در این چهارچوب، نه تنها ابزار سنجش و ذخیره ارزش، بلکه محملی برای کارکردهای فرهنگی، اخلاقی، اجتماعی و نهادی است و می‌تواند در بسترهای متنوع و توسط بازیگران گوناگون، نظام‌های تکرر پولی را تحقق بخشد (داد، ۲۰۱۴، ص ۹۹؛ دسان، ۲۰۱۴، ص ۲۷۱).

از منظر اقتصاد اسلامی، به‌ویژه با تکیه بر مبانی فقهی و فلسفی، الگوی تکرر پولی به صورت ذاتی با برخی اصول اسلامی همچون عدالت، مشارکت عمومی، مردمی‌سازی اقتصاد و کاهش سلطه ساختارهای ربوی هماهنگ است. منابع فقهی، ضمن تأکید بر «عرفی بودن پول»، این امکان را فراهم می‌آورند که ماهیت و شکل پول، تابع مصالح زمان و مکان و اقتضائات اجتماعی باشد (صدر، ۱۴۰۸، ص ۵۲۳؛ الشافعی، ۱۹۸۵، ص ۱۲۲؛ البنای، ۱۹۹۰، ص ۳۴۴). ازسوی دیگر، تفاسیر قرآنی همچون تفسیر المیزان، پول و مالکیت را مفاهیمی اعتباری دانسته‌اند که براساس «جعل عقل عملی» در جهت مصالح اجتماعی وضع شده‌اند (طباطبایی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۴۷؛ طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۲۹۵).

در الگوی تکرر پولی، پول صرفاً یک امر ذاتی یا کالایی نیست، بلکه یک ساختار اعتباری-نهادی است که توسط عقل عملی و پذیرش جمعی شکل می‌گیرد و قابلیت تولید و گردش توسط بازیگران متعدد را داراست (اینگهام، ۲۰۰۴، ص ۵۹؛ بلانک، ۲۰۱۱، ص ۱۴۲). این ویژگی ناشی از ماهیت اعتباری پول است؛ همان‌طور که نظریه اعتباریات علامه طباطبایی نشان می‌دهد، اعتبارات اجتماعی براساس غایات

۱. شبکه WIR کوتاه‌شده واژه آلمانی "Wirtschaftsring"، به معنای «حلقه اقتصادی» در سال ۱۹۳۴ در سوئیس توسط گروهی از بازرگانان تأسیس شد. این ارز مکمل، با هدف تقویت تجارت بین بنگاه‌های کوچک و متوسط در دوران رکود اقتصادی بزرگ شکل گرفت. واحد پولی آن نیز WIR نام دارد و فقط میان اعضای شبکه استفاده می‌شود. این سیستم اعتباری، بر مبنای اعتماد متقابل و مبادله غیر نقدی طراحی شده و تاکنون توانسته نقش مؤثری در ثبات اقتصادی، به‌ویژه در دوره‌های بحران بانکی و رکود، ایفا کند. شبکه WIR اکنون هزاران عضو فعال دارد و یکی از موفق‌ترین نمونه‌های ارز مکمل در جهان به شمار می‌آید.

۲. ژاپن یکی از پیشگامان در استفاده از ارزهای محلی و ناحیه‌ای است. این ارزها که به‌طور مستقل از ین (واحد رسمی پول ژاپن) در مقیاس‌های محدود محلی به کار می‌روند، معمولاً با هدف حمایت از کسب‌وکارهای کوچک، تقویت پیوندهای اجتماعی و تحریک مصرف درون‌منطقه‌ای منتشر می‌شوند. معروف‌ترین نمونه آن، ارز فوکوکیو است که در منطقه فوکوکیو استفاده می‌شود. این ارزها اغلب با مشوق‌هایی مانند تخفیف یا امتیاز همراه هستند و توسط دولت‌های محلی یا انجمن‌های مردمی مدیریت می‌شوند. ژاپن تاکنون بیش از ۳۰۰ تجربه از ارزهای محلی داشته و این روند همچنان در قالب سیاست‌های «اقتصاد محلی پایدار» دنبال می‌شود.

۳. بریستول پوند یکی از معروف‌ترین ارزهای محلی در بریتانیا است که در سال ۲۰۱۲ در شهر بریستول راه‌اندازی شد. هدف از ایجاد این ارز، تقویت اقتصاد محلی، کاهش خروج سرمایه از منطقه و حمایت از کسب‌وکارهای مستقل بود. این ارز هم به‌صورت اسکناس و هم دیجیتال (از طریق پیامک و اپلیکیشن) قابل استفاده بود و شهروندان می‌توانستند با آن کالاها و خدمات از فروشندگان محلی خریداری کنند. شورای شهر بریستول نیز در مقطعی اجازه پرداخت برخی هزینه‌های شهری با این ارز را داد. با وجود موفقیت‌های اولیه، استفاده از بریستول پوند در سال‌های اخیر کاهش یافت و پروژه در سال ۲۰۲۰ متوقف شد؛ اما همچنان به‌عنوان نمونه‌ای الهام‌بخش در مطالعات مربوط به پول‌های مکمل و اقتصاد محلی مطرح است.

عقل عملی و مصالح جمعی جعل می‌شوند و پذیرش آنها توسط جامعه، مشروعیت و امکان فعالیت را فراهم می‌آورد (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۲۵-۳۴). بنابراین، پول در این چهارچوب، نه تنها ابزار سنجش و ذخیره ارزش، بلکه محملی برای کارکردهای فرهنگی، اخلاقی، اجتماعی و نهادی است و می‌تواند در بسترهای متنوع و توسط بازیگران گوناگون، نظام‌های تکثر پولی را تحقق بخشد (دُد، ۲۰۱۴، ص ۹۹؛ دسان، ۲۰۱۴، ص ۲۷۱؛ مارتین، ۲۰۱۵، ص ۴۷).

باوجوداین، صرف اعتباری بودن پول یا تنوع ساختاری آن، تضمین‌کننده مشروعیت یا کارآمدی نیست. مشروعیت و ظرفیت مثبت تکثر پولی تنها زمانی حاصل می‌شود که این اعتبارات در خدمت غایات مطلوب نظام اسلامی باشند؛ مانند تحقق عدالت توزیعی، ارتقاء تاب‌آوری اقتصادی، حمایت از تولید و سلامت عمومی، و تقویت نقش مردم در نظام مالی (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۳۲-۳۴؛ میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۶۲؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۸). به‌دیگرسخن، تکثر پولی صرفاً یک ساختار متنوع نیست؛ بلکه باید هماهنگ با اصول اخلاقی، اجتماعی و دینی عمل کند تا ظرفیت آن برای اهداف اقتصاد اسلامی به فعلیت برسد. براساس این، در اقتصاد اسلامی، هر نوع پول مکمل، دیجیتالی یا محلی که در چهارچوب ارزش‌ها و مصالح شرعی و اجتماعی جعل و پذیرفته شود، می‌تواند مشروع و کارآمد تلقی شود و به تحقق اقتصاد مقاومتی و استقلال مالی کمک نماید (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۸۳؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۵). این نگرش، الگوی تکثر پولی اسلامی را به‌عنوان ساختاری قابل تنظیم، بومی و اخلاق‌محور معرفی می‌کند که ضمن حفظ تنوع و انعطاف، هماهنگی با غایات مطلوب جامعه و نظام اسلامی را تضمین می‌نماید.

بنابراین، الگوی تکثر پولی نه صرفاً یک رویکرد فنی یا مدرن، بلکه مدخلی نظری برای بازاندیشی در چیستی و کارکرد پول در نسبت با انسان، جامعه و ارزش‌های غایی محسوب می‌شود. این الگو با تکیه بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی قابل تفسیر است؛ زیرا نظریه یادشده نشان می‌دهد که مفاهیم اعتباری اجتماعی، از جمله پول، غایت‌محور و قابل تغییر براساس مصالح عقل عملی و اهداف مطلوب جامعه هستند (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۲۵-۳۴ و ۱۳۸۹، ص ۶۲). به‌این‌ترتیب، فهم ماهیت اعتباری و غایت‌محور پول امکان تحلیل متکثر و بومی آن را فراهم می‌آورد و می‌تواند کارکردهای اخلاقی، اجتماعی و نهادی پول را در چهارچوب ارزش‌های اسلامی بررسی کند (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۶۲؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۸). این تبیین، استنتاج مقاله را از نظریه اعتباریات مستند می‌سازد و الگوی تکثر پولی را به‌عنوان چهارچوبی علمی، اخلاقی و بومی برای اقتصاد اسلامی تثبیت می‌کند.

۳-۲. پیشینه پژوهش

از نخستین مباحث نظری درباره ماهیت پول، می‌توان به تحلیل‌های فلسفی، تفسیری و فقهی در آثار مفسران و اندیشمندان اسلامی اشاره کرد. قرطبی (۲۰۰۳) در تفسیر «الجامع لأحكام القرآن» ضمن بررسی آیاتی مرتبط با معاملات و حقوق مالی، نگاهی تفسیری به مفاهیم اعتبار، مالکیت و مبادله دارد که بنیان مفهومی پول در نگاه شرعی را پی‌ریزی می‌کند. الشافعی (۱۹۸۵) در «الرسالة»، پول را در چهارچوب قواعد فقهی تحلیل کرده و آن را ابزار تسهیل معاملات دانسته که بر مبنای قواعد وضعی اعتبار می‌یابد. در ادامه، بنای (۱۹۹۰) و صدر (۱۴۰۸) در آثار مشهور خود مانند «اقتصادنا» کوشیده‌اند تا بنیانی نظری برای اقتصاد اسلامی تعریف کنند که در آن پول به‌عنوان یک نهاد اعتباری تابع احکام و مصالح شریعت معرفی می‌شود. این نگاه از منظر فلسفه اسلامی با تحلیل‌های عمیق‌تر همراه شد؛ چنان‌که علامه طباطبائی (۱۳۸۹) در «نهایة الحکمة» و «اصول فلسفه و روش رئالیسم» نظریه‌ای بنیادین درباره اعتباریات عرضه کرده که در آن مفاهیم اجتماعی از جمله پول، نه حقیقی، بلکه اعتباراتی تابع غایات عقل عملی هستند. او در جلد چهارم «تفسیر المیزان» نیز با تحلیل آیات اقتصادی قرآن، بر نسیت و جعل‌پذیری مفاهیم اجتماعی در چهارچوب مصالح اجتماعی تأکید می‌کند. این رویکرد توسط مطهری (۱۳۷۵) در «نظام حقوق زن در اسلام» نیز پیگیری شده و پول به‌مثابه پدیده‌ای نهادی و قراردادی، در نسبت با ساختار اجتماعی و حقوقی جامعه مورد توجه قرار گرفته است.

در سال‌های اخیر، رویکردهای پژوهشی نیز به تحلیل این مفاهیم پرداخته‌اند. کاظمی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مفهوم اعتبارات در اندیشه علامه طباطبایی و پیامدهای آن در اقتصاد»، با روش تحلیلی و تفسیر متون فلسفی، نشان داده که مفهوم پول در اندیشه علامه قابلیت تکرر و پویایی دارد و تابع نیازهای متغیر اجتماعی است. مطالعه او فاقد نمونه آماری بوده و مبتنی بر تحلیل کیفی و استنتاج مفهومی است. میرزاپور (۱۳۸۶) نیز در «جایگاه پول در نظام اقتصادی اسلام» با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به بررسی ماهیت و کارکردهای پول از دیدگاه فقه اسلامی پرداخته و نتیجه می‌گیرد که پول در اسلام یک ابزار اعتباری برای تنظیم مناسبات عادلانه در جامعه است. در ادبیات غربی نیز مطالعات متعددی به موضوع تکرر پولی و ماهیت اجتماعی آن پرداخته‌اند. اینگهام (۲۰۰۴) در کتاب «ماهیت پول» با استفاده از رویکرد جامعه‌شناختی، پول را یک نهاد اجتماعی معرفی می‌کند که از روابط قدرت و توافق اجتماعی ناشی می‌شود، نه از طبیعت یا بازار. مطالعه او مبتنی بر تحلیل نظری است و فاقد داده‌های آماری بوده است. در همین راستا، داد (۲۰۱۴) در «زندگی اجتماعی پول» پول را بخشی از اکوسیستم روابط اجتماعی و اعتباری می‌داند که نقش ساختاری در نظم سرمایه‌داری ایفا می‌کند. بلانک (۲۰۱۱) در مقاله‌ای با عنوان «طبقه‌بندی پول‌ها و ارزها» به بررسی تفاوت‌های پول رسمی، مکمل و محلی پرداخته و با استفاده از روش تحلیل نهادی، نتیجه می‌گیرد که تنوع پولی در اقتصاد می‌تواند پاسخگوی نیازهای متکثر جامعه باشد. رایان کالینز و همکاران (۲۰۱۲) نیز در گزارش بنیاد اقتصاد نو، با رویکرد توصیفی و اسنادی، نشان داده‌اند که خلق پول توسط نظام بانکی مدرن بیشتر یک فرایند اعتباری است تا انتقال ارز فیزیکی.

در حوزه فلسفه پول و اقتصاد انتقادی، بی‌یرگ (۲۰۱۴) در «فلسفه سرمایه‌داری بحرانی» پول را نتیجه یک فرایند زبانی و اعتباری دانسته که بر پایه توافق و قدرت دولت تثبیت می‌شود. دسان (۲۰۱۴) در کتاب «ساختن پول» نیز با رویکرد تاریخی و فلسفی، تحول پول در دوران سرمایه‌داری را تبیین و تأکید می‌کند که پول نه یک ابزار خنثی، بلکه یک نهاد اعتباری-سیاسی است. گرایبر (۲۰۱۱) در کتاب مهم خود «بدهی: پنج هزار سال اول» با تحلیل تاریخی پول در جوامع پیشاسرمایه‌داری، نشان داده که پول همیشه تابع روابط اجتماعی، دینی و اعتباری بوده است.

ازسوی دیگر، رویکردهایی که بر پویایی و اکوسیستمی بودن پول تأکید دارند، در آثار مارتین (۲۰۱۵) با عنوان «تکرر پولی در اقتصادهای محلی، منطقه‌ای و جهانی» مطرح شده که با روش توصیفی و تحلیل نمونه‌های واقعی از پول‌های مکمل، مزایای تکرر پولی برای تاب‌آوری اقتصادی بررسی شده است. نورث (۲۰۲۰) نیز در مقاله‌ای در نشریه «بازاندیشی مارکسیسم»، با بررسی تجربیات پول‌های مکمل، تأکید می‌کند که تنوع ارزی می‌تواند به تقویت اقتصادهای محلی کمک کند. موراو (۲۰۲۰) در مقاله‌ای تحت عنوان «نظام پولی به مثابه سلسله‌مراتب اعتباری»، با استفاده از مدل‌سازی نهادی، نظام پولی را به‌صورت ساختاری پویا و چندسطحی تحلیل می‌کند. همچنین، کوستاکیس و باونز^۱ (۲۰۱۴) در اثر خود درباره اقتصاد شبکه‌ای آینده، سناریوهایی برای جایگزینی ساختار متمرکز پول با سیستم‌های مشارکتی و دیجیتال ترسیم می‌کنند. هالاینر (۲۰۱۷) نیز با رویکرد اقتصاد سیاسی، ضعف نظام تک‌پایه‌ای مالی جهانی را بررسی و بر لزوم بازنگری در حاکمیت پولی جهانی تأکید می‌کند. گریکو (۲۰۰۹) در کتابی درباره پایان پول، امکان‌پذیری نظام‌های ارزی جایگزین را بررسی کرده و مدل‌هایی برای پول‌های غیرمتمرکز پیشنهاد می‌دهد.

در بحث‌های مرتبط با سیاست‌گذاری پولی و ساختار نظام بانکی، ورنر (۲۰۱۶) با استفاده از داده‌های تجربی، سه نظریه درباره خلق پول بانکی را آزمون کرده و نتیجه می‌گیرد که نظریه اعتبارمحور خلق پول دقیق‌ترین تبیین را ارائه می‌دهد. گودهارت و لاسترا^۲ (۲۰۱۸) نیز در مقاله‌ای تحلیلی، استقلال بانک مرکزی را در بستر تحولات سیاسی معاصر (از جمله پوپولیسم) بررسی کرده‌اند. نتایج این مطالعات نشان می‌دهد که ساختار خلق پول و سیاست پولی نیازمند بازنگری در فهم نظری بنیادین از پول است.

بدین ترتیب، سیر تاریخی مطالعات از فقه و فلسفه اسلامی آغاز شده و سپس به نظریه‌پردازی مفهومی درباره اعتباری بودن پول و در نهایت به بحث‌های تکثر پولی و اکوسیستم‌گرایی در اقتصاد مدرن ختم می‌شود. این روند پژوهشی نشان می‌دهد که تحلیل فلسفی از ماهیت اعتباری پول می‌تواند زمینه‌ای نظری برای بازاندیشی در ساختار تکثر پولی در اقتصاد اسلامی و مقاومتی فراهم آورد. باوجود این، آنچه در میان پژوهش‌های پیشین کمتر مورد توجه بوده، پیوند مستقیم و نظام‌مند نظریه تکثر پولی با دستگاه معرفتی فلسفه اسلامی، به‌ویژه نظریه اعتباریات علامه طباطبائی (ع) است. نوآوری اصلی تحقیق حاضر آن است که با اتکا به نظریه اعتباریات، مؤلفه‌های اسلامی یک الگوی پویا و چندلایه از تکثر پولی استخراج و بر مبنای مبانی فلسفی و غایت‌محور عقل عملی در اندیشه علامه تحلیل می‌شود. این رویکرد، به‌جای آنکه صرفاً به توجیه فقهی یا مدل‌سازی تجربی بسنده کند، بنیان نظری تازه‌ای برای درک پویایی پول به‌عنوان یک اکوسیستم اعتباری در نظام اقتصادی اسلامی پیشنهاد می‌کند.

۳. تحلیل مفهومی تکثر پولی در پرتو نظریه اعتباریات علامه طباطبائی (ع)

تحلیل مفهومی پدیده پول در پرتو نظریه اعتباریات علامه طباطبائی (ع) نه تنها امکان فهم عمیق‌تری از ماهیت این نهاد اقتصادی فراهم می‌آورد، بلکه زمینه‌ای نظری برای پذیرش و توجیه تکثر پولی در نظام اقتصادی فراهم می‌کند. در این چهارچوب، پول نه به مثابه یک شیء مادی یا صرفاً وسیله‌ای برای مبادله، بلکه به‌عنوان نهادی اعتباری و قراردادی تعریف می‌شود که توسط عقل عملی انسان و برای سامان‌دهی به روابط اقتصادی و اجتماعی در راستای غایات مطلوب جامعه و ارزش‌های اخلاقی اسلامی جعل شده است (طباطبائی، ۱۳۸۹، ص ۷۸ و ۱۳۸۶، ص ۲۵۴). به این معنا، پول از نوع اعتبارات حقیقیه است؛ گرچه واقعیت خارجی ندارد، اما اثرات واقعی بر رفتار، ساختارهای اجتماعی و اقتصادی، و تحقق اهداف مطلوب اجتماعی و اخلاقی برجای می‌گذارد.

براساس چهارچوب نظری اعتباریات، اعتبار مالی نظیر پول نه ذاتاً ثابت و مطلق، بلکه ساخته و پرداخته عقل عملی در پاسخ به نیازهای متغیر اجتماعی است. این نکته به‌طور مستقیم مبنایی برای پذیرش تکثر پولی فراهم می‌آورد؛ زیرا اگر اعتبارها تابع مصالح و اوضاع‌اند، آنگاه امکان تنوع ابزارهای پولی و مالی نیز در دل نظام اعتباری اسلامی به رسمیت شناخته می‌شود (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۳۲-۳۴؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۴). افزون‌براین، مفهوم «وضع جمعی» در اندیشه علامه بدین معناست که اعتباراتی مانند پول تنها در بستر اجتماع و با پذیرش عمومی معنا می‌یابند، و همین خصیصه، بنیانی نظری برای خلق و پذیرش انواع پول‌های محلی، موضوعی یا دیجیتال در چهارچوب ارزش‌های اسلامی فراهم می‌کند (طباطبائی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۲۹۳؛ میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۷۹).

در اندیشه علامه طباطبائی، حوزه اعتبارات برخاسته از عقل عملی است؛ به این معنا که انسان در مقام کنشگر اجتماعی، برای سامان‌بخشی به روابط و تأمین مصالح زندگی جمعی، مفاهیم اعتباری را جعل می‌کند. ازاین‌رو، پول نیز نه یک واقعیت خارجی ثابت، بلکه «اعتبار بعد الاجتماع» است؛ یعنی حقیقت آن جز در متن اجتماع و در پرتو پذیرش و نیازهای جمعی تحقق نمی‌یابد (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۲۹-۳۲ و ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۲۹۱). این ویژگی بعدالاجتماعی پول به‌طور مستقیم با ایده تکثر پولی سازگار است؛ زیرا تفاوت مصالح و اقتضائات در جوامع و زمان‌های مختلف، به عقل عملی امکان می‌دهد تا صورت‌های متکثر و متنوعی از پول را وضع کند، بی‌آنکه وحدت ارزشی و هنجاری نظام اسلامی مخدوش شود (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۴). بنابراین، تعدد ابزارهای پولی در نظام اسلامی نه یک انحراف، بلکه لازمه طبیعی اعتباری بودن و بعدالاجتماعی پول در منطق فلسفه اسلامی است، که خود بر نقش کنش‌گری عقل عملی در پاسخ به نیازهای متغیر اجتماعی استوار است (صدر، ۱۴۰۸، ص ۱۹۲؛ مارتین، ۲۰۱۵، ص ۴۷).

با تکیه بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی، می‌توان نشان داد که ماهیت پول در فلسفه اسلامی به مثابه نهادی اعتباری و قراردادی شکل می‌گیرد و درعین حال تابع «وضع جمعی» و ارزش‌های دینی و اجتماعی است (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۳۲-۳۴ و ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۸۰).

مفهوم وضع جمعی به این معناست که اعتبار پول در متن روابط اجتماعی و براساس مصالح و اهداف مطلوب جامعه تحقق می‌یابد و این ویژگی، امکان تغییر و تنوع ساختاری پول و پذیرش شکل‌های متکثر آن را فراهم می‌کند، بدون آنکه با اصول ارزشی و هنجاری نظام اسلامی در تضاد باشد (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۷۹؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۴). در این چهارچوب، تکرر پولی نه امری غیرمتعارف یا استثنایی، بلکه امری طبیعی در تطور اعتبارات اجتماعی است. این نگاه با یافته‌های اندیشمندانی مانند «نایجل داد» و «گرایبر» نیز همخوانی دارد که پول را مفهومی اجتماعی، اعتباری و حتی آیینی می‌دانند که ریشه در شبکه روابط و اعتماد عمومی دارد (داد، ۲۰۱۴، ص ۱۱؛ گرایبر، ۲۰۱۱، ص ۲۹۶).

در این بستر، گونه‌های مختلف پول اعم از پول کالایی، پول اعتباری، پول دیجیتال و ارزهای محلی یا مکمل، همگی جلوه‌هایی از اعتباراتی هستند که به اشکال گوناگون وضع شده‌اند تا اهداف خاصی را در شرایط خاص اجتماعی-اقتصادی محقق کنند (ورنر، ۲۰۱۶، ص ۳۶۴؛ مارتین، ۲۰۱۵، ص ۱۱۲). علامه طباطبایی با تبیین دقیق نسبت مفاهیمی مانند ملکیت، وضع، اعتبار و نظام ارزش‌ها، این ظرفیت را در اندیشه اسلامی فراهم می‌آورد که پول نه به‌عنوان یک حقیقت ثابت، بلکه به‌عنوان عنصری متغیر، تابع قرارداد و تابع نیاز قابل تحلیل باشد (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۸). چنین برداشتی در فلسفه اسلامی، امکان پذیرش چندگانگی پول در سطح نظری را نشان می‌دهد، اما برای ارزیابی مشروعیت و اثربخشی آن باید نشان داده شود که این چندگانگی، در چهارچوب ارزش‌ها و غایات مطلوب اجتماعی و دینی قرار دارد. براساس این، می‌توان چندگانگی پول را به سمت طراحی نظام پولی هدفمند، مسئولانه و بومی هدایت کرد؛ به‌گونه‌ای که هم ارزش‌های اسلامی حفظ شود و هم تنوع ابزارهای مالی در خدمت مصالح عمومی قرار گیرد (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۶۲؛ میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۷۹).

یکی از نتایج مهم این نگاه، ارائه مدلی «اکوسیستمی» از پول است که به‌جای تمرکز بر یک نهاد انحصاری، به هم‌زیستی اشکال مختلف پول توجه دارد؛ مدلی که با نظریه‌های جدید در حوزه تکرر پولی، همچون آثار «بلانک» (۲۰۱۱) و «نورث» (۲۰۲۰) نیز همخوانی دارد. در این نگاه، پول بخشی از زیست‌بوم اقتصادی و اجتماعی است و باید بتواند با شرایط متغیر محیطی، منطقه‌ای، فرهنگی و فناورانه تطبیق یابد. این نگرش با نگاه علامه طباطبایی در خصوص قابلیت تغییر اعتبارات براساس نیازهای عقلی و اجتماعی نیز هماهنگ است (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۸۲ و ۱۳۸۶، ص ۲۶۱).

در نهایت، در پرتو این رویکرد می‌توان به این نتیجه رسید که نظریه اعتباریات علامه، ظرفیت نظری لازم برای بازاندیشی در ماهیت پول و بسط ایده تکرر پولی را فراهم می‌آورد؛ زیرا این نظریه، نه‌تنها پول را نهادی کاملاً اجتماعی و وابسته به قرارداد می‌داند، بلکه مشروعیت آن را منوط به قرار گرفتن در نظام ارزش‌ها و مصلحت عمومی می‌کند (صدر، ۱۴۰۸، ص ۲۸۰؛ میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۷۱). بنابراین، اگر پول‌های مکمل، دیجیتال یا محلی بتوانند در چهارچوب این ارزش‌ها و با رعایت موازین شریعت و عدالت اجتماعی عمل کنند، از منظر فلسفه اعتباری اسلامی نه‌تنها مشروع، بلکه ضروری و کارآمد خواهند بود. ازسوی دیگر، نظریه اعتباریات با پیوند دادن اعتبار به «نظام ارزش‌ها»، نشان می‌دهد که پول نه صرفاً ابزار مبادله، بلکه حامل هنجارها و اهداف اخلاقی-اجتماعی است. بنابراین، تکرر پولی در منظومه اسلامی، صرفاً تکرر ابزارها نیست، بلکه تکرر کارکردها بر مبنای عدالت، حق‌مداری و کارآمدی است (صدر، ۱۴۰۸، ص ۱۸۹؛ مطهری، ۱۳۷۵، ص ۱۶۷). به این ترتیب، نظریه اعتباریات نه‌تنها مشروعیت فلسفی تکرر پولی را تأمین می‌کند، بلکه به‌مثابه چهارچوبی برای تثبیت و هدایت آن عمل می‌نماید؛ زیرا تنوع پولی را در پرتو مصالح متغیر جامعه، اما تحت هدایت اصول ثابت اسلامی تبیین می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۷۱؛ بلانک، ۱۰۱۱، ص ۱۴۲).

براساس نظریه اعتباریات، می‌توان فرایند تثبیت ایده تکرر پولی را در سه گام ترسیم کرد: نخست، پول در مقام یک «اعتبار عقل عملی» جعل می‌شود تا نیازی جمعی را سامان دهد. دوم، این اعتبار در بستر اجتماع پذیرفته شده و به‌عنوان یک «اعتبار بعد الاجتماع» واجد کارکردهای واقعی می‌شود. سوم، از آنجاکه نیازها و مصالح اجتماعی متکثر و متغیرند، عقل عملی به جعل و پذیرش اشکال متنوعی از پول مبادرت می‌ورزد و به این ترتیب، تکرر پولی به‌عنوان امری مشروع و طبیعی در منطق اعتباری تثبیت می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۳، ص ۲۹-۳۴؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۴). برای وضوح بیشتر، می‌توان این فرایند را به‌صورت زیر خلاصه کرد:

جدول ۱. فرایند تثبیت تکثر پولی براساس نظریه اعتباریات علامه طباطبایی

مرحله	تبیین براساس نظریه اعتباریات	پیامد برای تکثر پولی
۱. جعل اعتبارات	پول به‌عنوان محصول عقل عملی برای رفع نیاز جمعی ساخته می‌شود.	اعتبار پول وابسته به مصالح و اهداف متغیر است.
۲. بعدالاجتماع	پول تنها در پذیرش جمعی معنا پیدا می‌کند و هستی اجتماعی می‌یابد.	امکان تنوع در انواع پول با توجه به شرایط اجتماعی وجود دارد.
۳. تکثر مشروع	با تغییر نیازها و تنوع موضوعات، عقل عملی انواع مختلف پول را جعل و تثبیت می‌کند.	تکثر پولی در چهارچوب نظام ارزش‌ها پذیرفته و تثبیت می‌شود.

منبع: یافته‌های پژوهش

همان‌طورکه جدول نشان می‌دهد، نظریه اعتباریات علامه طباطبایی امکان تکثر پولی را نه به‌عنوان یک گزینه دلخواه، بلکه به‌عنوان یک روند طبیعی و مشروع ارائه می‌دهد. هر مرحله از فرایند، از جعل اعتبارات توسط عقل عملی تا پذیرش اجتماعی و نهایتاً تثبیت تنوع پولی، با نظام ارزش‌ها و مصالح اجتماعی هماهنگ است. بنابراین، الگوی تکثر پولی اسلامی نه‌تنها از منظر فلسفی مشروعیت دارد، بلکه با چهارچوب عملی و اجتماعی منطبق است و می‌تواند مسیر توسعه پول‌های مکمل، دیجیتالی و محلی را در چهارچوب عدالت و شریعت هدایت کند.

۴. استخراج مؤلفه‌های اسلامی الگوی تکثر پولی

سیاست‌های کلان اقتصاد مقاومتی شامل اصولی مانند درون‌زایی، عدالت‌محوری، برون‌گرایی، مردم‌محوری و انعطاف‌پذیری است. این سیاست‌ها، معیارهای عملی و نظری برای تعیین مصالح اجتماعی بستر ساز برای اعتبار پول فراهم می‌آورند و به‌ویژه در تعیین مشروعیت و مطلوبیت انواع پول‌های موضوعی و محلی نقش دارند. براساس این چهارچوب، پول‌هایی که در جهت تحقق اهداف عدالت اجتماعی، ارتقای تاب‌آوری اقتصادی و حمایت از تولید و رفاه عمومی طراحی شوند، اعتبارشان مشروع و هم‌راستا با مصالح اجتماعی است (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۱۱۹؛ الغنوشی، ۲۰۰۱، ص ۱۷۵). با پذیرش این معیارها، الگوی اسلامی تکثر پولی می‌تواند مکمل مهمی برای سیاست‌های اقتصاد مقاومتی باشد؛ زیرا با تفکیک کارکردهای پول، تشویق به راه‌اندازی پول‌های موضوعی یا محلی (مانند ارز سلامت، ارز تولید، ارز روستایی)، کاهش وابستگی به نظام پولی بین‌المللی و افزایش تاب‌آوری اقتصادی سازگار است.

در پرتو نظریه اعتباریات علامه طباطبایی (ع)، استخراج مؤلفه‌های اسلامی الگوی تکثر پولی نه‌تنها ممکن، بلکه ضروری است؛ زیرا این نظریه، بنیانی فلسفی-اجتماعی برای تبیین نهادهای اقتصادی و اعتباری از جمله پول فراهم می‌کند که فراتر از نگاه صرفاً ابزاری و قراردادی رایج در اقتصاد متعارف است (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۸۰؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۲). از منظر علامه طباطبایی، پول به‌عنوان یک اعتبار وضعی در حوزه عقل عملی پدید می‌آید و تابع مصالح اجتماعی و هدف‌گذاری ارزشی است، نه صرف کارآمدی منفعت‌محور (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۹؛ صدر، ۱۴۰۸، ص ۳۱۴). این نکته، معیار اصلی قضاوت درباره مشروعیت تکثر پولی را تعیین می‌کند: اگر تکثر پولی مبتنی بر مصالح اجتماعی و اهداف مطلوب باشد، مطلوب و سازگار با فلسفه اسلامی است؛ اما اگر صرفاً با منطق کارآمدی یا منفعت محدود اقتصادی شکل گرفته باشد، نامطلوب و ناسازگار خواهد بود. براساس این، در ادامه مقاله با تکیه بر نظریه اعتباریات و مفاهیم «وضع جمعی»، «اعتبار بعد الاجتماع» و «نظام ارزش‌ها»، نشان داده خواهد شد که تکثر پولی در نظام اسلامی، از نوع مطلوب و مشروع است و مصالح عمومی، عدالت و اخلاق اجتماعی را تقویت می‌کند (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۴؛ میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۷۹). این رویکرد، ما را به سمت شناسایی مجموعه‌ای از مؤلفه‌های هویتی، ارزشی، و حکمرانی در طراحی یک الگوی اسلامی از تکثر پولی رهنمون می‌کند.

یکی از نخستین مؤلفه‌های استخراج‌شده از این مبنا، «پویایی اعتباری» است. براساس این اصل، اعتباراتی مانند پول، با تغییر شرایط اجتماعی، قابلیت دگرگونی، تنوع‌پذیری و تطور دارند. این اصل، امکان ایجاد ارزش‌های مختلف با کارکردهای متنوع (محلی، موضوعی، دیجیتال و...) را مشروع و عقلانی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۹۳؛ بلانک، ۲۰۱۱، ص ۱۴۲). این ویژگی، زمینه نظری لازم برای ایجاد ارزش‌های مختلف با کارکردهای متنوع (محلی، موضوعی، دیجیتال و...) را فراهم می‌کند؛ اما برای مشروع و عقلانی بودن آنها باید اطمینان حاصل شود که این تنوع با اصول اسلامی، عدالت اجتماعی و مصالح عمومی سازگار است. دومین مؤلفه «حق‌مداری» است. براساس این اصل، در نظام اعتباری اسلامی، هر اعتبار از جمله پول باید مبتنی بر اعطای حق و رعایت عدالت باشد و نه سلب آن. از این رو، تکرر پولی تنها زمانی مطلوب و مشروع خواهد بود که با این معیار همسو باشد؛ یعنی پول نباید ابزاری برای سلطه، استضعاف یا تولید رانت باشد، بلکه باید در چهارچوب مالکیت مشروع، عدالت مبادلاتی و توازن اجتماعی معنا یابد (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۸۷؛ میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۷۳).

«وضع اجتماعی» به‌عنوان مؤلفه سوم، بر این نکته تأکید دارد که پذیرش اجتماعی یک نوع پول، شرط لازم برای مشروعیت آن است؛ اما خود پذیرش اجتماعی یا صرفاً اعتباری بودن پول، تضمین‌کننده مشروعیت و مطلوبیت آن نیست. مشروعیت پول متکثر زمانی حاصل می‌شود که اعتبار آن با نظام ارزش‌های اسلامی، اصول عدالت اجتماعی و مصالح عمومی جامعه هماهنگ باشد (طباطبایی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۸۰؛ دد، ۲۰۱۴، ص ۹۳). از این منظر، تکرر پولی نه صرفاً نتیجه تنوع ابزارها، بلکه فرایندی عقلانی و غایت‌محور است که باید با ارزش‌های مطلوب اجتماعی و دینی همسویی داشته باشد تا بتوان آن را مشروع و مطلوب دانست. مؤلفه چهارم «سازوکار مشروع‌سازی» بر لزوم تبیین نسبت میان اعتبار پولی و اصول دینی، اخلاقی و ارزشی تأکید دارد. براساس این مؤلفه، هر نوع پول متکثر-از جمله پول محلی، موضوعی یا دیجیتال- باید در فرایند تولید، گردش و ارزش‌گذاری، معیارهای مشروعیت دینی و اخلاقی را رعایت کند (الغنوشی، ۲۰۰۱، ص ۱۵۱؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۰). بنابراین، تکرر پولی نه صرفاً تنوع ابزارها، بلکه فرایندی متکثر، هدفمند و غایت‌محور است که مشروعیت آن تنها در چهارچوب سازوکارهای مشروع‌سازی تحقق می‌یابد. تحلیل این مؤلفه، پایه‌ای محکم برای اثبات قابلیت تکرر پولی در اقتصاد اسلامی فراهم می‌آورد.

«کارکرد ارزشی» نیز به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های محوری، بر این نکته دلالت دارد که پول در اقتصاد اسلامی صرفاً ابزار مبادله نیست؛ بلکه باید متناسب با ارزش‌های اسلامی مانند عدالت، کرامت انسانی، و رفاه اجتماعی طراحی شود. این نگرش، مستقیماً با تفکر غربی که پول را پدیده‌ای بی‌طرف یا خنثی می‌داند در تعارض است (صدر، ۱۴۰۸، ص ۲۵۸؛ گرایر، ۲۰۱۱، ص ۲۹۶). در نهایت، «وابستگی به عدالت» به‌عنوان مؤلفه‌ای بنیادین، بر این اصل تأکید می‌کند که همه نهادهای پولی و مالی باید به ایجاد عدالت ساختاری و بازتوزیع منصفانه قدرت اقتصادی منتهی شوند (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۱۲۶؛ ورثر، ۲۰۱۶، ص ۳۶۴). برای تبیین روشن‌تر این مؤلفه‌ها و تمایز آنها با مؤلفه‌های نظام پولی عرفی یا مدرن، می‌توان از جدول مقایسه‌ای ۲ استفاده کرد:

جدول ۲. مقایسه مؤلفه‌های اسلامی و عرفی در الگوی تکرر پولی

مؤلفه‌های اسلامی براساس نظریه اعتباریات	مؤلفه‌های نظام عرفی و مدرن	محور تحلیلی
پول به‌مثابه اعتبار عقل عملی و مبتنی بر مصالح ارزشی	پول به‌مثابه قرارداد اجتماعی صرف یا ابزار بی‌طرف	معرفت‌شناسی
تحقق عدالت، ایجاد توازن، کنترل ربا، شفاف‌سازی مالکیت	کارایی مبادله، کنترل تورم، سودآوری بانکی	کارکردی
وضع اجتماعی، اجماع اخلاقی، تعهد به شریعت	اجماع بازار، پذیرش نهادی، استانداردسازی بین‌المللی	نهادی
مشروع‌سازی دینی، تنظیم‌گری با نگاه به کرامت انسانی	سیاست‌گذاری پولی با معیارهای صرفاً فنی و اقتصادی	حکمرانی

منبع: یافته‌های پژوهش

دسته‌بندی نهایی مؤلفه‌های اسلامی الگوی تکثر پولی براساس استقرار مفهومی از متون علامه طباطبایی و تطبیق آن با مباحث نظری حوزه پول و بانکداری اسلامی به صورت زیر است:

- محور معرفت‌شناسی: پویایی اعتباری، نظام ارزشی، اعتبار عقل عملی؛
- محور کارکردی: کارکرد ارزشی، عدالت محوری، حق مداری؛
- محور نهادی: وضع اجتماعی، مشروعیت عرفی-دینی، مقبولیت عام؛
- محور حکمرانی: سازوکار مشروع‌سازی، تنظیم‌گری اخلاقی، مسئولیت اجتماعی.

این مؤلفه‌ها در کنار هم، چهارچوبی کامل برای طراحی یک الگوی اسلامی از تکثر پولی فراهم می‌کنند که هم از نظر نظری غنا دارد و هم از منظر کاربردی، با تحولات دنیای جدید و تجربیات کشورهای چون ژاپن، سوئیس، بریتانیا و حتی مناطق اسلامی قابل انطباق است.

۵. بحث و تحلیل تطبیقی

با استناد به مبانی استخراج‌شده از نظریه اعتباریات علامه طباطبایی (ره)، اکنون می‌توان به تحلیل تطبیقی الگوی پیشنهادی تکثر پولی اسلامی با الگوهای رایج و شناخته‌شده جهانی پرداخت. یکی از شاخص‌ترین رویکردهای غربی در حوزه تکثر پولی، نظریه بانکداری آزاد است که از سوی اقتصاددانانی مانند هایک، فریدریش، سالما و دیگران مطرح شده و بر مبنای رقابت آزاد میان پول‌های منتشره توسط نهادهای غیردولتی استوار است. در این رویکرد، نقش دولت در انتشار پول کم‌رنگ یا حذف می‌شود و بازار تعیین‌کننده ارزش، مقبولیت و گردش پول است (بلانک، ۲۰۱۱، ص ۱۴۵؛ موروا، ۲۰۲۰^۱، ص ۴۷). این الگو اگرچه از منظر تنوع پولی با مدل اسلامی مشابهت ظاهری دارد، اما از حیث مبانی فلسفی و ارزشی متفاوت است. در نظریه اعتباریات، وضع پول باید به واسطه عقل عملی و در راستای تأمین مصالح اجتماعی، عدالت و کرامت انسانی صورت گیرد، درحالی‌که برخی ویژگی‌های مدل بانکداری آزاد -مانند تمرکز بر سود و عدم توجه به منافع جمعی- می‌تواند با مصالح اجتماعی و اهداف عدالت و کرامت انسانی در تعارض باشد (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۹؛ گرایبر، ۲۰۱۱، ص ۲۵۴). بنابراین، نقد بر بانکداری آزاد صرفاً مبتنی بر بازار آزاد بودن نیست، بلکه بر پایه بررسی تناقضات آن با ارزش‌ها و اهداف اجتماعی و اخلاقی شکل می‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۹؛ گرایبر، ۲۰۱۱، ص ۲۵۴).

در مورد رمزارزها نیز با پدیده‌ای مواجه هستیم که برخلاف پول‌های رسمی، فاقد پشتوانه حکومتی‌اند و در بستر فناوری رمزنگاری و شبکه‌های غیرمتمرکز خلق می‌شوند. اگرچه رمزارزها نمونه‌ای معاصر از پول‌های چندگانه‌اند و حتی با مفهوم «اعتبار اجتماعی غیرمتمرکز» همپوشانی دارند، اما از حیث مبانی مشروعیت، سازوکار وضع و پیامدهای اخلاقی با نگاه اسلامی تضادهای بنیادین دارند. در الگوی اسلامی، مشروع‌سازی پول نه فقط با پذیرش اجتماعی، بلکه با سنجش تطابق با غایات دینی چون عدالت، حق مداری و رفاه عمومی نیز سنجیده می‌شود (کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۵۸؛ ورنر، ۲۰۱۶، ص ۳۶۳). در بررسی عملکرد رمزارزها، شواهد تجربی نشان می‌دهد که بخشی از این ابزارها در عمل بیشترین کاربرد را در فعالیت‌های سرمایه‌محور و سوداگری مالی داشته‌اند و در برخی موارد، به تمرکز دارایی‌ها در دست گروه‌های محدود منجر شده است. باوجوداین، این ویژگی‌ها به هیچ‌وجه عمومیت نداشته و شامل تمامی رمزارزها نمی‌شود و برخی از آنها نیز برای اهداف پرداخت، تراکنش‌های خرد یا پروژه‌های مبتنی بر عدالت اجتماعی به کار گرفته شده‌اند (هلینر، ۲۰۱۷^۲، ص ۲۱۳).

در کشورهای توسعه‌یافته، تجربه پول‌های محلی نشان می‌دهد که حجم و سهم این ابزارهای پولی در اقتصاد ملی نقش تعیین‌کننده‌ای در اثرگذاری آنها بر نقدینگی و تورم دارد. برای مثال، ارز محلی WIR در سوئیس به‌عنوان مکمل فرانک، حدود ۴ تا ۵ درصد از حجم معاملات

بنگاه‌های کوچک و متوسط را شامل می‌شود و از این طریق، تأثیر محدودی بر نقدینگی کل کشور داشته است. این حجم کنترل‌شده، مانع ایجاد فشار تورمی شده و امکان بهره‌مندی از مزایای اقتصادی محلی را فراهم کرده است (مارتین، ۲۰۱۵، ص ۶۵). در ژاپن، ارزهای ناحیه‌ای به‌ویژه در مناطق روستایی و برای رفاه سالمندان به کار گرفته شد. این پول‌ها معمولاً با محدودیت گردش و هدف‌گذاری مشخص عرضه شده‌اند و سهم آنها در نقدینگی ملی کمتر از ۲ درصد بوده است، بنابراین اثر قابل توجهی بر تورم عمومی ایجاد نکرده‌اند (رایان کولینز و همکاران، ۲۰۱۲، ص ۸۰). تجربه پوند بریستول در بریتانیا نیز نشان می‌دهد که پول‌های شهری و محلی با گردش محدود و استفاده در شبکه‌های مشخص اقتصادی، می‌توانند اقتصاد محلی را تقویت کنند و تاب‌آوری معیشت را افزایش دهند، بدون آنکه فشار تورمی ایجاد شود. این مشاهدات، ضرورت تحلیل دقیق سهم و مقیاس این پول‌ها در اقتصاد کلان را روشن می‌کند؛ زیرا در صورتی که چنین پول‌هایی با حجم گسترده و بدون محدودیت در گردش ملی به کار گرفته شوند، احتمال افزایش نقدینگی و بروز تورم وجود دارد. تجربه ناموفق چاپ چک پول‌های بانکی در اوایل دهه ۸۰ میلادی، نمونه‌ای تاریخی از اثرات ناشی از بی‌توجهی به نسبت حجم ابزار پولی و نقدینگی کل است. در چهارچوب سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، که بر «درون‌زایی»، «عدالت‌محوری»، «برون‌گرایی»، «مردم‌محوری» و «انعطاف‌پذیری» تأکید دارد، الگوی اسلامی تکثر پولی می‌تواند مکملی مهم تلقی شود؛ زیرا با تفکیک کارکردهای پول، تشویق به راه‌اندازی پول‌های موضوعی یا محلی (مثل ارز سلامت، ارز تولید، ارز روستایی)، کاهش وابستگی به نظام پولی بین‌المللی، و نیز افزایش تاب‌آوری اقتصادی سازگار است (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۱۱۹؛ الغنوشی، ۲۰۰۱، ص ۱۷۵). الگوی تکثر پولی اسلامی، با بهره‌گیری از مؤلفه‌هایی مانند پویایی اعتباری، سازوکار مشروع‌سازی، و مشارکت جمعی در وضع پول، ظرفیت عملیاتی برای گسترش نهادهای پولی خرد و محلی را فراهم می‌آورد. این نهادها، با فعالیت در سطوح محلی و هدفمند، امکان تقویت مشارکت مردم در خلق و توزیع ارزش را می‌دهند و از تمرکز بیش از حد پول رسمی جلوگیری می‌کنند. همچنین، با وجود ابزارهای متنوع پولی، جریان نقدینگی در اقتصاد به صورت توزیع‌شده و هدفمند هدایت می‌شود، که می‌تواند مانع انباشت نابرابر نقدینگی و کاهش کارایی سیاست‌های پولی شود (میرزاپور، ۱۳۸۶، ص ۸۳؛ کاظمی، ۱۳۹۵، ص ۶۵). به این ترتیب، نقش این الگو در مردمی‌سازی اقتصاد و تعادل‌بخشی نقدینگی، نه صرفاً ادعا، بلکه نتیجه مستقیم سازوکارهای نظری و نهادی آن است.

باوجود این، اجرای چنین الگویی در فضای اقتصادی فعلی جمهوری اسلامی ایران و کشورهای اسلامی، با چالش‌هایی نیز همراه است؛ از جمله نبود زیرساخت‌های حقوقی برای پذیرش و تنظیم ارزهای متکثر، نبود اجماع فقهی پیرامون مشروعیت برخی اشکال پول، مخاطرات تورمی در صورت بی‌ضابطه بودن گردش پول‌های متنوع، و نیز مقاومت‌های ساختاری نهادهای رسمی در برابر تفکیک وظایف پولی (گودهارت و لاسترا، ۲۰۱۸، ص ۵۵؛ دسان، ۲۰۱۴، ص ۲۳۱). از این رو، طراحی این الگو باید با در نظر گرفتن سازوکارهای حکمرانی پولی، ضمانت‌های شرعی، و نظام نظارت منعطف اما مؤثر همراه باشد.

در مجموع، تحلیل تطبیقی پیش‌گفته نشان می‌دهد که هرچند تکثر پولی در اندیشه غربی عمدتاً با تکیه بر کارآمدی، رقابت و نوآوری اقتصادی مطرح می‌شود، اما در رویکرد اسلامی مبتنی بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی رحمته‌الله، این مفهوم واجد بار فلسفی، اخلاقی، و ارزشی عمیق‌تری است که آن را به ابزاری در خدمت عدالت، عقل عملی و رفاه اجتماعی بدل می‌سازد.

۶. نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

در این پژوهش، با تکیه بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی رحمته‌الله و در پرتو چالش‌های روزآمد نظام‌های پولی و مالی، الگویی مفهومی از تکثر پولی در چهارچوب مبانی اسلامی ترسیم شد. محور اصلی مقاله آن بود که نظریه اعتباریات می‌تواند نه تنها مبنایی فلسفی و معرفتی برای

تحلیل مفاهیم اقتصادی به‌ویژه «پول» فراهم آورد، بلکه بستر نظری لازم را برای طراحی یک الگوی چندلایه و پویای پولی در اقتصاد مقاومتی نیز پیشنهاد دهد. یافته‌های تحقیق نشان داد که در اندیشه اعتباری اسلامی، پول یک «اعتبار قراردادی»، با خاستگاه اجتماعی و غایت عقل عملی است و بنابراین می‌توان از آن تفسیری اکوسیستمی و غیرایستا ارائه داد.

از دل مفاهیم بنیادینی مانند «اعتبار»، «وضع»، «تعین»، «مالکیت» و «نظام ارزش‌ها»، مؤلفه‌هایی برای الگوی تکثر پولی اسلامی استنتاج شده که چهارچوبی جامع و چندبعدی را تشکیل می‌دهد. این مؤلفه‌ها را می‌توان در چهار محور اصلی دسته‌بندی کرد که هر یک نقش مهمی در تبیین ویژگی‌ها و کارکردهای پول در اقتصاد اسلامی ایفا می‌کنند. نخست، محور معرفت‌شناختی که شامل مفاهیمی مانند اعتبار بودن پول، پویایی وضع آن و نقش عقل عملی در تعریف و تعیین ارزش پول است و به‌عنوان پایه فلسفی و شناختی الگو مطرح می‌شود. محور دوم، کارکردی است که بر توانایی پول در چندمنظوره بودن، قابلیت تنظیم محلی و تناسب آن با موضوعات خاص اقتصادی مانند حوزه سلامت یا تولید تأکید دارد و نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری و تطبیق‌پذیری پول در نظام اقتصادی است.

محور سوم، بعد نهادی است که به سازوکارهای وضع جمعی، نظارت عمومی و انعطاف در مقیاس‌بندی پول توجه دارد و نقش مهمی در تضمین مشروعیت و کارآمدی سیستم پولی ایفا می‌کند. در نهایت، محور حکمرانی قرار دارد که بر اصول حق‌مداری، عدالت‌محوری و لزوم مشروع‌سازی شرعی و عرفی تأکید دارد و تضمین می‌کند که پول نه تنها وسیله‌ای برای مبادله، بلکه ابزاری برای تحقق عدالت و ارزش‌های اسلامی باشد. این دسته‌بندی، چشم‌اندازی منسجم و کاربردی از مؤلفه‌های کلیدی الگوی تکثر پولی اسلامی فراهم می‌آورد.

دستاورد نظری این مقاله در ارائه یک چهارچوب بومی‌سازی‌شده از تکثر پولی در بستر فلسفه اسلامی است؛ الگویی که با مفاهیم رایج غربی مانند پول محلی، رمزارز، یا بانکداری آزاد متفاوت بوده و ضمن حفظ مزایای کارکردی آنها (مانند انعطاف‌پذیری، چابکی، تمرکززدایی)، از آسیب‌هایی چون سوداگری، اختلال در نظم پولی، و تضاد با عدالت اجتماعی پیشگیری می‌کند.

از منظر سیاست‌گذاری، چنین الگویی می‌تواند راهکارهایی نوین برای تحقق اقتصاد مقاومتی فراهم آورد. از جمله: راه‌اندازی ارزش‌های محلی مبتنی بر نیازهای منطقه‌ای، تفکیک پول‌های موضوعی با نقش‌های خاص (مثل ارز تولید، ارز سلامت)، استفاده از ابزارهای اعتباری اسلامی در حمایت از بنگاه‌های کوچک، و نیز کاهش وابستگی به ساختار پولی بین‌المللی از مسیر تنوع پولی مشروع. برای ادامه مسیر پژوهشی، پیشنهاد می‌شود:

- طراحی مدل تجربی یا شبیه‌سازی شده‌ای بر مبنای مؤلفه‌های نظری استخراج‌شده صورت گیرد، تا اثرات اجرایی چنین الگویی بر شاخص‌هایی مانند تورم، عدالت توزیعی، یا چابکی بازار سنجیده شود؛

- اعتبارسنجی میدانی یا پیمایشی از منظر کارشناسان اقتصادی، فقهی و سیاست‌گذاران انجام گیرد؛

- پژوهش‌های تطبیقی میان الگوهای تکثر پولی کشورهای اسلامی با مبنای دینی، با الگوهای سکولار غربی به انجام رسد تا تمایزهای مبنایی و پیامدهای کارکردی دقیق‌تر تحلیل شود.

در یک جمع‌بندی نهایی، می‌توان گفت: نظریه اعتباریات علامه طباطبائی (ع) ظرفیت آن را دارد که به‌مثابه یکی از پی‌بنای‌های نظری، مسیر جدیدی برای فهم و بازطراحی نظام پولی و مالی در راستای اهداف اسلامی، عدالت‌محوری و مقاوم‌سازی اقتصادی بگشاید؛ امری که هم در سطح مفهومی و هم در سطح سیاست‌گذاری، می‌تواند نقطه عطفی برای تحول در اقتصاد اسلامی معاصر باشد.

منابع

- البنا، حسن (۱۹۹۰). اقتصادنا: دراسة إسلامية في النظرية الاقتصادية. القاهرة: دارالشروق.
- الشافعي (۱۹۸۵). الرسالة: دراسات في فقه الاقتصاد. بيروت: دار المطبوعات.
- صدر، محمدباقر (۱۴۰۸ق). اقتصادنا. بيروت: دارالتعارف.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۳). رساله الاعتباریات. قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۹). نهاية الحکمة. قم: نشر اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۶). اصول فلسفه و روش رئالیسم، با تعلیقات مرتضی مطهری. جلد پنجم، تهران: صدرا.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۰۳ق). تفسیر المیزان، جلد چهارم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- الغنوشي، راشد (۲۰۰۱). حول الدولة والمجتمع. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية.
- القرطبي، محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح (۲۰۰۳). تفسیر الجامع لأحكام القرآن. بيروت: دار الفكر.
- کاظمی، محمدرضا (۱۳۹۵). تحلیل مفهوم اعتبارات در اندیشه علامه طباطبایی و پیامدهای آن در اقتصاد. فصلنامه پژوهش های اقتصاد اسلامی، ۷(۲)، ۴۵-۶۸.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۵). نظام حقوق زن در اسلام. تهران: صدرا.
- میرزاپور، حسین (۱۳۸۶). جایگاه پول در نظام اقتصادی اسلام. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

References

- Al-Bināi, M. (1990). *Iqtisaduna: Dirasah Islamiyah fi al-Nazariyah al-Iqtisadiyah* [Our Economics: An Islamic Study on Economic Theory]. Cairo: Dar Al-Shorouk.
- Al-Ghannouchi, R. (2001). *Hawla al-Dawlah wa al-Mujtama'* [On the State and Society]. Beirut: Markaz Dirasat al-Wahda al-Arabiya.
- Al-Qurtubi. (2003). *Tafsir al-Jami' li Ahkam al-Qur'an* [Comprehensive Commentary on the Quranic Laws]. Beirut: Dar Al-Fikr.
- Al-Shafi'i. (1985). *Al-Risalah: Dirasat fi Fiqh al-Iqtisad* [The Treatise: Studies in Economic Jurisprudence]. Beirut: Dar al-Matbu'at.
- Bjerg, O. (2014). *Making Money: The Philosophy of Crisis Capitalism*. London: Verso Books.
- Blanc, J. (2011). Classifying "money" and "currencies": What is at stake in the debate? *Journal of Economic Issues*, 45(1), 139-159. <https://doi.org/10.2753/JEI0021-3624450108>
- Desan, C. (2014). *Making Money: Coin, Currency, and the Coming of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Dodd, N. (2014). *The Social Life of Money*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Goodhart, C. A. E., & Lastra, R. (2018). Populism and central bank independence. *Open Economies Review*, 29(1), 49-68. <https://doi.org/10.1007/s11079-017-9447-y>
- Graeber, D. (2011). *Debt: The First 5,000 Years*. Brooklyn, NY: Melville House.
- Greco, T. H. (2009). *The End of Money and the Future of Civilization*. White River Junction, VT: Chelsea Green Publishing.
- Helleiner, E. (2017). *The Status Quo Crisis: Global Financial Governance after the 2007-08 Meltdown*. Oxford: Oxford University Press.
- Ingham, G. (2004). *The Nature of Money*. Cambridge: Polity Press.

- Kāzemī, M. R. (2016). Analysis of the concept of 'Ī'tebārāt' in the thought of Allameh Tabataba'i and its implications in economics. *Islamic Economics Research Quarterly*, 7(2), 45–68.
- Kostakis, V., & Bauwens, M. (2014). *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. ISBN 978-1-137-41506-6.
- Martin, F. (2015). *Monetary plurality in local, regional and global economies*. London: Routledge.
- Mirzāpoūr, H. (2007). *The Position of Money in the Islamic Economic System*. Tehran: Institute for Culture and Islamic Thought.
- Motah'hari, M. (1996). *Nizam-e Hoquq-e Zan dar Islam [The System of Women's Rights in Islam]*. Tehran: Sadra.
- Murau, S. (2020). The monetary system as a hierarchy of credit. In S. Murau (Ed.), *The Political Economy of Global Financial Governance* (pp. 45–65). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-39319-5_3
- North, P. (2020). Complementary currencies and the postcapitalist future. *Rethinking Marxism*, 32(4), 397–413. <https://doi.org/10.1080/08935696.2020.1791150>
- Ryan-Collins, J., Greenham, T., Werner, R., & Jackson, A. (2012). *Where Does Money Come From?* London: New Economics Foundation.
- Sadr, M. B. (1987). *Iqtisaduna [Our Economics]*. Beirut: Dar al-Ta'arof.
- Tabataba'i, M. H. (2003). *Tafsir al-Mizān* (Vol. 4). Qom: Islamic Publications Office.
- Tabataba'i, M. H. (2007). *Osūl-e Falsafeh va Ravesh-e Realism* (Vol. 5, Commentary by M. Motahhari). Tehran: Sadra
- Tabataba'i, M. H. (2010). *Nihayat al-Hikmah*. Qom: Nashr Islami.
- Werner, R. A. (2016). A lost century in economics: Three theories of banking and the conclusive evidence. *International Review of Financial Analysis*, 46, 361–379. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2015.08.014>